

Methodologische evolutie in de flexielear van het Nederlands tot 1700

Ann Marynissen

Abstract – Old Dutch, Middle Dutch and Early Modern Dutch are – in comparison to Modern Dutch – characterised by a full fledged, diversified morphological system. In this contribution I will demonstrate how linguistics in the past century methodologically developed from a mere description of paradigms, which were often related to their West-Germanic predecessors, to methods that account for the geographical, chronological and stylistical variation in these historical language stages. Moreover, since large computer corpora are available for linguistic research, the quantitative relationship between different variants in historical Dutch texts has been methodologically taken into account.

Methodologische vernieuwingen, flexielear, Oudnederlands, Middelnederlands, Vroegnieuwederlands, digitale corpora

1. Oudnederlands

De voorlopers van de huidige West-Germaanse talen, waarvan ook het Nederlands deel uitmaakt, hebben een grotere vormenrijkdom dan hun hedendaagse tegenhangers. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat in de historische grammatica's van het Nederlands waarin de vormleer aan bod komt (Schönfeld & Van Loey 1970 en Van Bree 1987) en in de meeste grammatica's van het Oud-, Middel- of Vroegnieuwederlands de studie van de nominale, de pronominale, de verbale en de adnominale flexie (ruime) aandacht krijgt. De flexie van het Oud- en het Middelnederlands wordt in de 20ste eeuw methodologisch doorgaans beschreven aan de hand van de vormcategorieën die voor de reconstructie van het Indo-Germaans, het Oud-Germaans resp. het West-Germaans geïntroduceerd zijn door taalkundigen die in de 19de-eeuw de historisch-vergelijkende taalwetenschap ontwikkeld hebben.

De studie van de grammatica van het Oudnederlands heeft te kampen met een beperkte overlevering. De twee enige substantiële teksten uit de periode vóór 1200 zijn de Wachtendonckse psalmen, een Oudnederfrankische interlineaire vertaling van de psalmen en cantica uit de 10de eeuw, en de Leidse Willeram, een omstreeks 1100 in het klooster Egmond (Noord-Holland) geschreven bewerking van de Oudhoogduitse Hoogliedparafrase van Willeram van Ebersberg (Van den Toorn 1997: 41).

Van Helten (1902) en Quak (1992) hebben de vormleer van het Oudnederlands beschreven op basis van de Wachtendonckse psalmen. De toegankelijke *Inleiding Oudnederlands* van Quak & Van der Horst (2002) behandelt alle aspecten van de taal uit de Oudnederlandse periode: spelling en klankleer, vormleer, syntaxis. Aangezien het Oudnederlands, in tegenstelling tot het Middelnederlands, nog volle vocalen

heeft in onbeklemtoonde lettergrepen (*hebban, vogala, dagon*) kan men de indeling in flexieklassen op basis van het stamvormend element (substantief) of de ablautreeks (sterke werkwoorden) in de Wachtendonckse psalmen nog goed herkennen. In de twee eeuwen jongere Leidse Willeram is de klinker in de uitgangen vaak al gereduceerd. Quak & Van der Horst (2002: 37) besteden systematisch aandacht aan de vormvarianten in deze jongere Oudnederlandse tekst.

2. Middelnederlands

2.1. De pioniers: Johannes Franck en Willem Lodewijk Van Helten

De studie van het Middelnederlands is in de 19de eeuw vrijwel gelijktijdig aangevat door de Duitser Johannes Franck en de Nederlander Willem Lodewijk van Helten. De eerste uitgave van Francks *Mittelniederländische Grammatik* verscheen in 1884; Van Heltens *Middelnederlandsche spraakkunst* zag het licht weinige jaren later, in 1887.

Francks spraakkunst spitst zich toe op het Vroegmiddelnederlands, met nadruk op de verzorgde taal van auteurs uit de 13de en de 14de eeuw. Ook in de herwerkte editie van 1910 staat het Middelnederlands van deze eeuwen voorop, maar krijgen de taalvormen uit de late 14de en de 15de eeuw meer aandacht. Franck schreef zijn *Mittelniederländische Grammatik* voor Duitsers die zich wilden toeleggen op de studie van het Middelnederlands. De Middelnederlandse vormen worden gerelateerd aan de West-Germaanse flexieklassen, die als kapstok voor de indeling fungeren. Helaas ontbreken bronverwijzingen: het materiaal waarop Francks studie van de Middelnederlandse taal gebaseerd is, is voor de lezer niet lokaliseerbaar, noch dateerbaar.

De uitvoerigste en rijkst gedocumenteerde, maar minst gestructureerde schets van de Middelnederlandse buiging staat in de *Middelnederlandsche spraakkunst* van Van Helten. Zijn grammatica, die de hele Middelnederlandse periode omvat, geeft een indrukwekkend aantal attestaties uit merendeels literaire bronnen uit de 13de, de 14de en de 15de eeuw, die controleerbaar zijn via bronvermeldingen.

Van Helten had een grondige kennis van de grammatica van de andere West-Germaanse talen. Hij vergelijkt de flexie van het Middelnederlands voortdurend met die van de verwante West-Germaanse dialecten: het Oudsaksisch, het Oudnederfrankisch, het Oud- en Middelhoogduits, het Angelsaksisch, het Oudfries. Door zijn systematische toepassing van de historisch-comparatistische methode komen de verschillen tussen het Middelnederlands en de verwante Germaanse talen in zijn grammatica goed uit de verf, maar de interne variatie in het Middelnederlands heeft hij nauwelijks opgemerkt. Van Helten beschouwde het Middelnederlands immers als een eenheidstaal, met in het oosten, westen, noorden en zuiden een gelijk klanksysteem, een gelijke buiging en een gelijke syntaxis. Alleen in ondergeschikte taal-kwesties zag hij enkele punten van verschil, waardoor hij zich naar eigen zeggen nu en dan gedwongen voelde om te wijzen op de Brabantse, Oost-Vlaamse, West-Vlaamse, Hollandse of Limburgse herkomst van de scribent (Van Helten 1887:

woord vooraf). Wel heeft hij oog voor de chronologische verschillen in het Middelnederlands: hij maakt herhaaldelijk onderscheid tussen taalfeiten die in het oudere respectievelijk in het jongere Middelnederlands voorkomen. Een groepering van de attestaties naar regio, periode en literair genre was wenselijk geweest.

2.2. Adolphe Van Loey: geografische, chronologische en stilistische variatie

In zijn *Middelnederlandse spraakkunst* geeft Adolphe Van Loey (1947) een nieuwe visie door het Middelnederlands als een autonoom taalsysteem te beschrijven. Hij relateert de Middelnederlandse vormen niet aan oudere taalfasen van het Nederlands, noch aan verwante West-Germaanse voorlopers. Zijn grote verdienste is dat hij als eerste systematisch oog heeft gehad voor de geografische, chronologische en stilistische verscheidenheid in het Middelnederlands. Het – nu algemeen aanvaarde – inzicht dat een eenheidstaal, zowel geschreven als gesproken, in de middeleeuwen niet bestond, is het uitgangspunt van zijn beschrijving van het Middelnederlands. De term *Middelnederlands* is volgens Van Loey een collectieve naam voor de wisselende dialecten, taalkringen en geschreven taalnormen, die binnen het gebied der Nederlanden van de 13de tot de 16de eeuw in gebruik zijn geweest (Van Loey 1947: §3).

Van Loey's methode om recht te doen aan de variatie in het Middelnederlands is na hem gemeengoed geworden. Alle besproken taalverschijnselen dateert en lokaliseert hij systematisch. Geografisch onderscheidt hij het Vlaams-Zeeuws, het Brabants, het Hollands-Utrechts, het Limburgs en het Oostmiddelnederlands. Chronologisch stelt hij vooral in de spelling, maar ook in de flexie een duidelijk verschil vast tussen de 15de en de 13de eeuw. De 14de eeuw schijnt een overgang te vormen (Van Loey 1947: §5-6). De dialectische en de chronologische kenmerken van het Middelnederlands vat hij samen in een 'Aanhangsel' (§76-83).

Anders dan zijn voorgangers baseert Van Loey zich niet enkel op literaire teksten, maar vooral op taalvormen uit precies gelokaliseerde en gedateerde ambtelijke documenten, door hemzelf geëxcerpeerd. Ook die vernieuwing is nagevolgd: het gebruik van niet-literaire teksten, die een ander register representeren dan literaire teksten, is sinds Van Loey standaard in het onderzoek van het Middelnederlands

2.3. Het tijdperk van de (digitale) historische corpora

2.3.1. Omvangrijke historische corpora. De studie van het Middelnederlands heeft ontegenzeggelijk een belangrijke impuls gekregen met de publicatie van het Corpus Gysseling (1977-1987), waarin alle ambtelijke en literaire teksten die tot en met het jaar 1300 in de Nederlandse volkstaal geschreven zijn, diplomatisch zijn uitgegeven. Het verschijnen van *Reeks I* van het Corpus Gysseling, de 'ambtelijke bescheiden' (1977), is een van de grote gebeurtenissen in de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Dankzij dit corpus van ambtelijke teksten kan de hele beginperiode van de niet-literaire overlevering van het Nederlands onderzocht worden, in kwantitatief

opzicht, maar ook wat de diversiteit van het Middelnederlands betreft: de variatie in ruimte, tijd, tekstsoort (oorkonden, goederenlijsten, rekeningen, statuten) in centra met een goede overlevering ook naar kanselarij en scribent (Goossens 1979: 248).

Voor de 14de eeuw is – naar het voorbeeld van het Corpus Gysseling – in Amsterdam een vergelijkbaar corpus van niet-literair Middelnederlands aangelegd. Het digitale Corpus Van Reenen-Mulder, genoemd naar de vroegste samenstellers ervan, bevat oorkonden uit de 14de eeuw uit de Noordelijke Nederlanden. In het eerste decennium van de 21ste eeuw is in Vlaanderen een aanvullend corpus met oorkonden uit de Zuidelijke Nederlanden tot stand gekomen.¹

Het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder/C14NL zijn digitaal toegankelijk. Dankzij de computer als werkinstrument in de jaren '90 zijn de materiële grenzen aan de verwerking van een grote hoeveelheid attestaties een heel eind verlegd. Doordat elke woordvorm in deze digitale corpora gelemmatiseerd is en een eenduidige grammaticale codering heeft gekregen, is de onderzoeker in staat meer taalfeiten dan ooit, grondiger dan voordien mogelijk was, te analyseren.

Ook het Oudnederlands Woordenboek (ONW) en het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMW), die bij elk woord een volledige opgave van de flexievormen bevatten, vormen een rijke bron voor flexieonderzoek.

2.3.2. *Studies over de Middelnederlandse woordleer op basis van digitale corpora van ambtelijke documenten.* Op basis van het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder heeft een aantal studies over de Middelnederlandse flexie en de woordvorming de bestaande spraakkunsten aangevuld, verfijnd en gecorrigeerd.

Philippa (1981) en Pijnenburg (1989) bogen zich over de meervoudsvorming van het substantief, in het bijzonder het *-s*-meervoud, waarvan de Kustgermaanse herkomst in het materiaal van het Corpus Gysseling kon worden geattesteerd. Hogenhout-Mulder & Van Reenen (1988) en Mulder (1988, 1989) onderzochten aspecten van de substantiefflexie in 14de-eeuwse ambtelijke documenten uit het noordoosten van het taalgebied, waar de ambtelijke overlevering pas in de 14de eeuw goed op gang is gekomen.

Marynissen (1996) heeft in een omvattende studie van flexie het hele Vroegmiddelnederlandse nominale flexiesysteem gereconstrueerd. Haar taalgeografische werk biedt een synchrone beschrijving van het flexiesysteem dat in de 13de eeuw in de verschillende dialectregio's in gebruik was. Als methodisch uitgangspunt voor de analyse van de substantieven uit de ambtelijke teksten is een klankwettig vanuit het West-Germaans te verwachten Middelnederlands buigingsstelsel opgesteld. Dit 'ideale' Middelnederlandse referentiesysteem representeert de flexievormen die theoretisch te verwachten zijn als men louter de klankwetten toepast die sinds het West-Germaans hebben gewerkt. Zij laat vervolgens voor elke historische flexieklasse in detail zien in hoeverre er overeenstemming is met het klankwettige systeem en

¹ *Corpus van veertiende-eeuwse niet-literaire Nederlandse teksten, C14NL*: <http://ctb.kantl.be/corpus/C14NL.htm>.

postuleert voor de geconstateerde veranderingen systeeminterne verklaringen, waarbij het taalgeografisch perspectief en de aandacht voor systeemkarakteristieke aspecten van taalverandering en -variatie op de voorgrond staan.

Vernieuwend aan Marynissens methode is dat zij een diachroon referentiekader als uitgangspunt neemt om een synchrone taalfase te beschrijven. Dankzij deze methode kan zij de regulerende principes die de Middelnederlandse substantieflexie gestalte hebben gegeven, op het spoor komen. De prosodische opbouw van het woord, de prevalentie van de categorie numerus – bijna altijd herkenbaar aan het substantief zelf – op de categorieën casus en genus en de referentiële betekenis van de nomina hebben geleid tot een verregaande herstructurering van het flexiesysteem, waarbij met de beschikbare morfemen nieuwe vormopposities zijn uitgebouwd. In haast alle flexiklassen zijn in het enkelvoud en/of meervoud in een of meerdere casus analogisch uitgangen toegevoegd of gedeleerd.

De resultaten van haar onderzoek volgens deze methode worden voorgesteld in een synthese waarin de Middelnederlandse flexie gezien wordt uit evolutief oogpunt (diachronie), uit synchroon standpunt en vervolgens uit taalgeografisch perspectief.

Een andere belangrijke studie van de taalvariatie in het Vroegmiddelnederlands is Mooijaarts (1992) *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, gemaakt op basis van het Corpus Gyseling. Zij heeft diverse fonologische, morfologische en lexicale verschijnselen uit de 13de-eeuwse ambtelijke taal gekarteerd en commentariseerd. Zij behandelt verschijnselen uit de woordleer die geografische tegenstellingen laten zien: de meervoudsvorming van enkele substantieven, de wijze van suffigering bij de vorming van onder meer vrouwelijke persoonsnamen, prefigering en ablautformen bij werkwoorden. Methodologisch vernieuwend aan haar studie is dat zij de morfologische variatie in het Vroegmiddelnederlands niet enkel beschrijft, maar daarenboven visualiseert op taalhistorische kaarten (zie 2.3.3).

2.3.3. De kwantitatieve behandeling van historisch-linguïstische gegevens: telmethodes en kartering.

Een methodologische uitdaging voor onderzoekers die met de digitale historische corpora aan de slag konden, was de selectie en de kwantitatieve verwerking van de overvloed aan materiaal. Hoe bij de selectie van taalvormen om te gaan met de ongelijke verdeling van het materiaal over de scribenten en over de documenten? Welke telwijze is het geschiktst om de frequentieverhoudingen tussen de realisatietypes van de varianten te berekenen, zodat de vormvariatie adequaat weerspiegeld wordt? De volgende methodes om de taalvormen te tellen zijn toegepast:

1. alle vindplaatsen uit alle documenten (Marynissen 1996);
2. één vorm per hand (Van Reenen 1986-1987; Berteloot 1984). Als een scribent variatie vertoont, telt Berteloot beide varianten eenmaal, Van Reenen verdeelt de verschillende vormen proportioneel per hand;
3. één vorm per document én per hand (Mooijaart 1992). Komen er in één document meerdere varianten van een taalverschijnsel voor, dan worden zij als deel van één getuige geteld, in evenredigheid met hun aantal.

De drie telmethodes blijken bij voldoende frequent materiaal niet tot substantieel verschillende resultaten te leiden. Indien het aantal scribenten dat veel teksten geschreven heeft, voldoende groot is, leveren alle telwijzen zeer vergelijkbare resultaten op. Wanneer echter maar één vorm per hand en/of per document geteld wordt, waarbij slechts een fractie van de beschikbare gegevens werkelijk wordt gebruikt, bestaat bij niet-frequent geattesteerde vormen het gevaar dat de resultaten minder betrouwbaar worden. Bij een beperkt aantal vindplaatsen kan een klein verschil in de hoeveelheid attestaties de frequentieverhoudingen aanzienlijk wijzigen. Bovendien worden bij de telling van één vorm per hand en/of per document de regelmatige, courante vormen, die de gangbare Middelnederlandse toestand weergeven, niet gehonoreerd, terwijl de uitzonderingsgevallen, die wellicht een taalverandering inluiden of een relictoestand belichamen, naar verhouding te veel gewicht krijgen (Marynissen 1995: 128-130).

Het systematisch bepalen van de verhouding tussen de realisatietypes van varianten, een innoverende werkwijze in het historisch-morfologisch onderzoek, is ook onderdeel van de methode die Mooijaart (1990) voor het karteren van steeds twee (klassen van) morfologische varianten ontwikkeld heeft. De in de gearceerde dialectgebieden ingetekende percentages staan voor het procentuele aantal vindplaatsen van de ene variant; de complementaire percentages geven het procentuele aandeel van de andere variant in het totale aantal attestaties weer (Mooijaart 1992: 37-40).

Dat Mooijaart het historische taalmateriaal in binaire opposities op vlakkenkaarten voorstelt, leidt in een aantal gevallen tot een verlies aan precisie. Zo opponeert bij de meervoudsvorming de uitgang *-s* met de uitgangen *-e* én *-en* (Mooijaart 1992: kaarten 104-107). Op de kaarten 108, 109 en 110 over de suffigering van vrouwelijke persoonsnamen wordt de verspreiding van één suffix (108: *-erse*, 109: *-es*, 110: *-in*) gecontrasteerd met die van alle overige suffixen.

3. Vroegnieuwlands

In de loop van de 16de eeuw wordt een algemene, beschaafde taal nagestreefd, met als basis een Zuidnederlands getinte, beschaafd Hollandse schrijftaal (Van Leuvensteijn 1997: 276). Rond 1650 is de wetenschappelijke basis voor spelling, verbuiging, vervoeging, congruentie en modern woordgebruik gelegd en de meeste taalkundig ontwikkelde auteurs pogen de regels te volgen (Van Leuvensteijn 1997: 272).

Tussen de levende gesproken taal en de schrijftaal taal ontstaat een afstand. Het gebruik van naamvallen is in de 16de- en 17de-eeuwse omgangstaal in feite verdwenen. Hermkens (1973: 43-92) laat zien dat buiging in 17de-eeuwse teksten voorkomt onder de invloed van grammatica's die taalgeleerden over het Nederlands schreven, met als doel de moedertaal te verrijken en te versieren, naar het voorbeeld van het Latijn. Hermkens somt op welke flexievormen tot het artificiële declinatiesysteem behoorden van iedere taalgeleerde afzonderlijk.

Terwijl de 16de- en 17de-eeuwse spreektaal verregaande deflexie vertoonde, bleef het kunstmatige buigingssysteem in geschriften intact. Auteurs als Hooft en Vondel gebruikten het casussysteem, waarbij de uitgangen corresponderen met de syntactische functie van het woord. Auteurs die minder onderwijs genoten hadden, pasten het genussysteem toe, waarbij het gebruik van flexievormen in overeenstemming is met het genus van een nomen (De Korne & Rinkel 1987: 34-35).

De verhouding tussen casus en genus in het Vroegnieuwlands is een terugkerend thema in het onderzoek van de flexie in deze taalfase. Methodologisch vernieuwend in dit opzicht is Geerts' dissertatie *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw* (1966). Hij stelt hierin de genusclassificatie van de substantieven aan de orde in relatie tot de flexievormen van de attributieve woorden enerzijds en de pronominale aanduiding anderzijds. Bovendien heeft hij oog voor de stilistische verscheidenheid in het materiaal. Zijn onderzoek berust op het werk van vele auteurs en omvat tal van genres: kluchten, journalen, dagboeken, administratieve documenten, wetenschappelijke traktaten en literaire teksten. Geerts (p. 221) stelt vast dat er in het 17de-eeuwse Hollands geen adnominaal driegerasysteem meer functioneerde en dat er evenmin een parallellie bestond tussen het attributieve en het anaforische systeem. Hermkens (1981), die Geerts' betoog niet onderschrijft, stelt dat het Zuid-Hollands van de zeventiende eeuw een nog functioneel systeem van drie adnominale genera kende.

Het onderzoek naar de complexe samenhang tussen genus- en casussystemen is door Van Leuvensteijn in een aantal studies voortgezet, volgens Geerts' methode: hij onderzoekt het generasysteem bij de substantieven aan de hand van de genus- en casustoekenning van de attributieve woordvormen in een Gouds dagboek uit de 16de eeuw (Van Leuvensteijn 1986), in een Brugs reisjournaal uit de 16de eeuw (Van Leuvensteijn & Dekker 1990) en in het Johannesevangelie van de Statenvertaling, dat de standaardtaal in opbouw representeert (Van Leuvensteijn 1992 en 1997). Hij stelt vast dat het casusonderscheid, met uitzondering van de genitief, in het levende taalgebruik niet meer betrouwbaar functioneert. De Statenvertalers daarentegen passen het buigingssysteem van De Hubert (1624) toe, waarin nog drie genera onderscheiden worden. De toevoeging van een diversiteit aan casusvormen in vergelijking met het gangbare systeem in Holland leidt ertoe dat het vrijwel verdwenen onderscheid tussen masculina en feminina aangeleerd moest worden voor schriftelijk taalgebruik: een staaltje van tegennatuurlijke taalopbouw (Van Leuvensteijn 1997: 299-300).

De Vriendt (1965), die in zijn dissertatie de flexie van sterke werkwoorden in de 16de eeuw onderzoekt, excerpert werkwoordsvormen uit Vlaamse, Brabantse, Hollandse en Utrechtse gedrukte en handschriftelijke literaire werken en uit niet-literair gedrukt proza. Hij vermeldt de stijlsoort en de regio van de aangetroffen vormen, maar laat een bespreking van de regionale en stilistische variatie achterwege. Het belangrijkste resultaat van De Vriendts studie is het inzicht in de verhouding tussen sterke, zwakke en gemengde werkwoorden. Het aantal zwakke werkwoor-

den is in de 16de eeuw toegenomen, hun frequentie echter niet. Een aantal sterke werkwoorden heeft zich bij de zwakke of gemengde vervoeging aangesloten. De omgekeerde wijziging, van zwak naar sterk, komt minder voor. De frequentste sterke werkwoorden blijven sterk vervoegd (De Vriendt 1965: 154-158).

4. Besluit

De bestudering van de vormleer van het Oud-, het Middel- en het Vroegnieuw-nederlands heeft elk haar eigen methodologische noden, die nauw verbonden zijn met de stratificatie van het bronmateriaal.

De studie van het Oudnederlands kampt met een slechte overlevering, een euvel dat door de lotgevallen van de geschiedenis gegeven is en helaas niet te verhelpen is.

Voor het onderzoek van het Middelnederlands gaat de voorkeur uit naar een methode die recht doet aan de geografische, chronologische en stilistische variatie in teksten en de frequentieverhouding tussen varianten in teksten verdisconteert. Voor de studie van de taal uit de Middelnederlandse periode zijn goed gedateerde en gelokaliseerde ambtelijke teksten als bronmateriaal te verkiezen boven literaire teksten. De lokalisering van literaire teksten gebeurt immers meestal op basis van taalkenmerken waarvan de regionale herkomst afgeleid is uit gelokaliseerde ambtelijke teksten, zodat men in een vicieuze cirkel dreigt te belanden als men vindplaatsen uit de literaire overlevering voor taalgeografisch onderzoek gebruikt.

De studie van het Vroegnieuw-nederlands is tot nu toe vooral ondernomen op basis van geschreven teksten uit de hogere registers. Omdat er in die periode een kloof gaapte tussen de geleerde schrijftaal en de spreektaal, opent het onderzoek van teksten die de alledaagse taal uit het verleden weerspiegelen, zoals de unieke collectie buitgemaakte brieven,² mogelijkheden voor nieuw taalkundig onderzoek.

Ook 'Nederlab',³ de webinterface van waaruit alle bestaande diachrone corpora gedistribueerd doorzocht kunnen worden, biedt voor longitudinaal onderzoek van het oudere Nederlands nieuwe perspectieven in de 21ste eeuw.

Literatuur

Berteloot, Amand (1984). *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Bree, Cor van (1987). *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.

² Zie Van der Wals bijdrage in dit boek over het onderzoeksproject 'Brieven als Buit' aan de Universiteit Leiden op <http://www.brievenalsbuit.nl/> en de transcripties van de door Engelse kapers in beslag genomen documenten op: <http://www.gekaaptebrieven.nl/tekst>.

³ Zie: <http://www.huygens.knaw.nl/nederlab/>.

- De Vriendt, Sera (1965). *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16^e eeuw*. [Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands IX.] Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Franck, Johannes (1910). *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Zweite, neubearbeitete Auflage. Leipzig: Chr. Herm. Tauchnitz.
- Geerts, Guido (1966). *Genus en geslacht in de gouden eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. [Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands X.] Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Goossens, Jan (1979). De ambtelijke teksten van het Corpus Gysseling. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 95, 247-261.
- Gysseling, Maurits (1977-1987). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Met medewerking van en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. *Reeks I: Ambtelijke bescheiden, Reeks II: Literaire handschriften*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Helten, Willem Lodewijk van (1887). *Middelnederlandsche spraakkunst*. Groningen: Wolters. Herdruk Wiesbaden 1973.
- Helten, Willem Lodewijk van (1902). *Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente. Mit Einleitung*, 1969 en Wiesbaden 1971. *Noten, Indices und Grammatiken*. Groningen: Wolters. Herdruk New York/Londen
- Hermkens, H.M. (1973). *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch: Malmberg.
- Hermkens, H.M. (1981). 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw'. In: G.R.W. Dibbets e.a. (red.). *Studies voor Damsteegt*. Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 65-77.
- Hogenhout-Mulder, Maaïke & Pieter van Reenen (1988). 'De buiging van de zelfstandig-naamwoordsgroep in het 14de-eeuwse Gronings'. In: J.A. van Leuvensteijn (red.). *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 157-174.
- Korne, Annet de & Tineke Rinkel (1987). *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Leuvensteijn, J.A. van (1986). 'Genus en casus in het dagboek van Wouter Jacobsz'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 7, 113-136.
- Leuvensteijn, J.A. van (1992). 'Eine Kluft zwischen 'Muttersprache' und 'Vatersprache'. Adnominale Genusmarkierung in Dialekt und Standardsprache in den Niederlanden um 1600'. In: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns (red.). *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*. Amsterdam / Oxford / New York / Tokyo: North-Holland, 130-146.
- Leuvensteijn, J.A. van (1997). 'Vroegnieuwlands'. In: Van den Toorn e.a. (red.), 227-273.

- Leuvensteijn, J.A. van & M.C.H. Dekker (1990). 'Adnominale flexie en genusmarkering in 16de-eeuws Brugs'. *Leuvense bijdragen* 79, 257-278.
- Marynissen, Ann (1995). 'Een vergelijking van diverse telmethodes in het historisch-linguïstisch onderzoek'. *Taal en tongval* 48, themanummer 8, 124-138.
- Marynissen, Ann (1996). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands. Een taalgeografische studie*. Leuven: Peeters.
- Mooijaart, Marijke (1990). 'Vroegmiddelnederlandse taalvariatie: materiaalverzameling en karteermethode'. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 106, 40-65.
- Mooijaart, Marijke (1992). *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Utrecht: LED.
- Mulder, Maaïke (1988). 'Veranderingen in de ambtelijke taal van Deventer tussen 1350 en 1500'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 9, 117-142.
- Mulder, Maaïke (1989). 'Het uitgangloze meervoud in 13de- en 14de-eeuws Middelnederlands'. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 93-100.
- ONW: Tanneke Schoonheim, Kenny Louwen, Marijke Mooijaart, Aad Quak & Wil Pijnenburg (red.) (2009). *Oudnederlands woordenboek*. [Alleen online te raadplegen via de site <http://gtb.inl.nl/>].
- Philippa, Marlies (1981). 'De meervoudsvorming op -s in het Nederlands voor 1300'. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 97, 81-103.
- Pijnenburg, Willy (1989). 'De meervoudsvorming in het Vroegmiddelnederlands: aspecten van het -s- en het -er-meervoud'. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 57-76.
- Quak, Arend (1992). 'Versuch einer Formenlehre des Altniederländischen auf der Basis der Wachtendonkschen Psalmen'. In: Rolf Bremmer & A. Quak, *Zur Phonologie und Morphologie des Altniederländischen*. Odense: University Press, 81-123.
- Quak, Arend & Joop van der Horst (2002). *Inleiding Oudnederlands*. Leuven: Universitaire Pers.
- Reenen, Pieter van (1986-1987). 'De lange weg naar een betrouwbare en systematische beschrijving van het Middelnederlands'. *Spektator* 16, 131-148.
- Schönfeld, Moritz & Adolphe Van Loey (1970). *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*. Achtste druk. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Toorn, Maarten van den e.a. (red.) (1997). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Loey, Adolphe (1947). *Middelnederlandse spraakkunst. I. Vormleer*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 9de druk 1980.
- VMW: W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt & T.H. Schoonheim (2001). *Vroegmiddelnederlands woordenboek*. [Ook online te raadplegen via de site <http://gtb.inl.nl/>].